

ТЪРСАЧИ НА „ЗЛАТНОТО РУНО“

(70 години от рождението на Андрей Гуляшки)

НИНА ПАНТЕЛЕЕВА

„Нека оприличим идеала по красивото като един своеобразен „Монт Еверест“ — Исай Дамов, Емилиян Киров, Лукановците — това са несъмнено „алпинисти“, тръгнали да покоряват този най-висок връх в света. Обединява ги обща цел — изкачването на върха; сближава ги една обща черта от характерите им — склонността им да рискуват главите си в името на голямата цел. Но дори и при уговорката, че „Монт Еверест“ в случая е един символ, примерът ми в значителна степен опростява нещата, тъй като символът е само външен израз на вътрешни търсения. Затова бих казал, че общото, което сближава тия мои герои — това са техните вътрешни търсения и естествено онай обща черта от характерите им, която обуславя търсачеството им и определя главните насоки в тяхното житейско поведение“ — така сам Андрей Гуляшки характеризира своите герои (в. Литературен фронт, 19. VI. 1983). Писателят ги нарича „изкачвачи на Монт Еверест“, „аргонавти“, тръгнали да търсят „златното руно“. Естествено далеч невинаги личната оценка на автора е най-точна и меродавна, но в случая А. Гуляшки акцентира върху една твърде специфична черта на произведенията си, чието развитие можем да проследим в цялостния му творчески път.

Понятието „златното руно“ има особено присъствие в белетристиката на А. Гуляшки. Първо, то се явява като заглавие на последната част от трилогията „Ведрово“ и още тогава придобива особен символен смисъл, който постепено обгръща в периметъра си цялото творчество на писателя. В по-голяма или по-малка степен всичките му произведения са подвластни на този мотив, доразгръщат, доизясняват същността му. В галерията на многобройните литературни герои, създадени от твореца, точно образите на романтичтемечтатели, подчинили живота си на един висш идеал, на един голям стремеж, се открояват между най-ярките, най-силните като художествена реализация, най-запомнящи се.

Темата за духовното търсачество преминава като обединяваща идейно-емоционална връзка през десетките творби, излезли изпод перото на А. Гуляшки, и се разгръща многостранно, едновременно в обществен и личен план. Реалната човешка жажда за щастие е граждански и исторически конкретно оцветена; тя надхвърля далеч границите на интимното битие, приобщава се към съдбата на милионите. Представа за щастие, истина, индивидуална реализа-

ция се преосмислят на широкото гражданско и национално поприще, без да губят нищо от неповторимото в съдбата на отделния човек.

Ако обърнем поглед назад към първите творчески стъпки на А. Гуляшки, разкази, печатани в „Струя“, „РЛФ“, „Жар“, „Заря“, „Звезда“ и др., към първите му романи „Дон Кихот от Силвещия“ (1938) и „Смъртна присъда“ (1940), ще открием кълновете на тази доминираща черта в психологическата характеристика на литературния персонаж. Противоречиви тенденции се сблъскват в ранните творби на А. Гуляшки — остро критическото изобличение, стремещт да се приобщи към пролетарско-революционната литература се бори за надмощие с влияния на западноевропейски буржоазни автори; склонността към вътрешнопсихологически анализ на отделни постъпки има цялостното поведение на героите, съпътствува желанието да се поставят и разрешат сложни обществени дилеми. Въпросите за борбата с буржоазния свят, ренегатството и опортюнизма, моралната безволевост и политическата незрелост са разгърнати както в остро сюжетни интригуващи ситуации, така и в подчертано психологически план. В началния етап от творческото развитие на А. Гуляшки, когато той още търси себе си, своя стил и своята проблематика, откриваме един интелигентен писател с безспорно дарование, с художествена култура, с усет към по-усложнената, нетрадиционна за времето композиция, към езика като авторско повествование и индивидуализирана реч на героите. В този момент не на налучкване, а на напълно съзнателно търсене своя път в литературата А. Гуляшки навлиза в значимата гражданска проблемност и у героите му се прокрадва, макар и неизяснена, затаната, недоразгърната, онази черта, която творецът 45 години по-късно сам ще изтъкне между особеностите на богатото си жанрово и тематично творчество. Хораций от „Дон Кихот от Силвещия“ е своеобразен тип мечтател. Нарочно е избран не еднолинеен, ясен ренегат, а сложна, противоречива личност, у която мъчително се преплитат идейно-нравствена неуравновесеност, чиста обич към хората и копнеж по справедливост. Осмисленото от една голяма идея духовно търсачество съществува у героите потенциално, а не действено изявено, разгърнато. То е още само желание, при това неосъществено, проиграно, предадено от самите тях, но важното е, че то присъствува дори като разочарование. Проблемът за личния компромис, важен за цялата наша антифашистка проза от края на 30-те и началото на 40-те години, заема централно място в първите романи на А. Гуляшки. В следващите години и в следващите творби на писателя поставените въпроси и начинът на разрешаването им търпят значително развитие, което свидетелства, от една страна, за творческото израстване на автора и, от друга, за онзи сложен гражданско-политически прелом, който настъпва у нас след победата на Деветосептемврийското въстание и който помага в ориентацията на редица млади и немлади автори тогава.

Своеобразната романтична линия в творбите на А. Гуляшки се разгръща, видоизменя и бързо намира онази своя избистрена идейно-психологическа форма, която характеризира зрелите изяви на белетриста. Духовното търсачество приема съсем конкретни очертания. Писателят го открива в новите условия на бита, в живота на най-обикновените хора и в промените, настъпили не само в ежедневието им, но и в разбиранията за това ежедневие, за самите себе си и другите наоколо. Обширната земя на Добруджа — история и преди всичко настояще, привлича погледа му. Андрей Гуляшки заминава там да опознае хората, отблизо да усети дъха на земята и на новите преобразования. Плод на неговите творчески усилия да възсъздаде промените в бита и душевността са поредицата романи „МТ станция“ (1950), „Село Ведрово“ (1952) и „Златното руно“ (1958). Действието започва наскоро след победата — 1947 г., — разгръща се в условията на изострена класова борба. А. Гуляшки е автор,

който изгражда произведенията си винаги върху остри ситуации. В сюжетната структура се преплитат много съдби, разиграват се лични драми и ако в тях срещаме момент на изключителност, той се диктува от самото време, от напрежението на онези години, от нарязващите конфликти, чието разрешение неминуемо води до резки сблъсъци — не само нравствени и словесни, но на право физически. В разнообразието и богатството на човешките характери писателят търси враждуващите лагери — Елисавета и Демир, Людмила и Алекси, Исая Дамов. . . и, от друга страна, Пантелей, Тома Лефтеров, Хаджията. . . Напрегнатото сюжетната композиция на романите, широко разгърнатото повествование дава възможност да се обхванат всички прослойки и групировки в селото, да се разгърне в широко платно полюсната противоположност на възгледи и стремежи. Сред плътно възсъздадените контури на пейзажа, в разгара на частнособственическата стихия, сред лични и класово обосновани стълкновения вече се очертават образите на новите хора, на истинските търсачи на „златното руно“. Ако у Елисавета и Людмила тези черти са по-приглушени, ограничено изяви в рамките на едно по-тясно обкръжение, в образа на Исая Дамов идеите на автора за новата душевност, за новите измерения на нравствените категории са разгърнати в цялата широта на представите. В романа „Златното руно“ неслучайно повествованието обхваща и един по-далечен исторически момент. Така на историческия фон съвременната проблемност изпъква още по-заострено. В този роман определено се налага символният смисъл на представата за „златното руно“, и то в единството на общочовешкото му звучене и другото, съвсем конкретното за нашата действителност от един важен, сложен с преломността си момент на развитие. Интересът на автора към психологическата страна на събитията, проявен още при началните му белетристични прояви, се разгръща все по-определено, паралелно със задълбочаването на обществено-моралната проблемност. Образът на Исая Дамов е разкрит много детайлизирано в последователността на жизнения му път. Проследено е не само израстването, нравственото изграждане на героя, но специално се акцентира върху онези морални изяви, които доказват истинската му съвременност. Мотивът за „златното руно“ странно се преплита в композицията на книгата, създава един втори план, извежда героя от конкретната реалност на битовото ежедневие и му придава също известен символен смисъл, без да нарушава с нищо реалното му битие.

Цикълът романи за селото завършва с написаната десетилетия по-късно и по-особена в жанрово отношение творба — „Един ден и една нощ“ (1968), която в своеобразната форма на дневник проследява съдбата на познатите герои и в този смисъл се явява епilog на трилогията, равностетка на преживяното, на делата и усилията, на надеждите и търсенията. В същото време тази книга-дневник издава стремежа на А. Гуляшки за жанрово разнообразяване на прозата, за разчупване на установените жанрови форми не само чрез формално ретроспективния маниер, но преди всичко в идейно-емоционалната съпоставка между минало и настояще. Равностетката се разгръща не като безапелационна апология на постигнатото, а като трезва, житейски и творчески зряла преценка на сложните обществени процеси, при които неминуемо с отмирането на един свят остава лек носталгичен повей и в доминиращото есеистично повествование прозира и естествена човешка сантименталност и несъгласие с отделни прояви, които не могат и не трябва да се приемат само защото са нови. Над всичко доминира размисълът за изтеклото време, за старото и новото в нашия живот, размисъл, който със силата на художествено осмислените факти доказва защо възник на равностетката така категорично се наклоняват към новите промени в бит, душевност, обществена атмосфера. Нотите на критицизъм само подсилват искреността на равностетката.

В творчеството на А. Гуляшки забелязваме, ако можем така да се изразим, особена цикличност. Приключва серията за Ведрово, отразила цялата сложност, противоречивост и напрежение на един преломен период. Интересът на автора към съвременността не пресъхва, а се задълбочава и изостря. Той следва в произведенията си развитието на нашия живот, с внимателно остро око се вира в промените. Самото движение на живота подсказва нови теми, нови акценти в тълкуването на символа-образ на „златното руно“. А. Гуляшки проявява неуморна творческа активност както в отклика на съвременните проблеми, така и в ориентацията към измененията в естетическия вкус. 60-те години, нов период в развоя на художествените изисквания у нас, създават нов цикъл и в творчеството на Гуляшки. На пръв поглед книги като „Контрараззнаване“, „Спящата красавица“, „Приключение в полунощ“, обединени под общото заглавие „Приключенията на Авакум Захов“, носят белезите на интригуващо криминално четиво и в същото време със задълбочения интерес към човешката личност, с по-особения тип герой, твърде далече от персонажа на този род произведения, книгите са отклонение от класическия жанр. Колкото и различен да е като характер и начин на живот от другите герои на А. Гуляшки, Авакум Захов носи дълбоко у себе си нещо сродно с тях — онзи стремеж към красивото, истинското, което определя постъпките, поражда стимули, енергия, упоритост. Археолог и разузнавач, той е един своеобразен романтик, едновременно силен и слаб, неудачник и победител, един от поредицата търсачи на „златното руно“ сред свят, в който авторът разкрива и героичното, и неизкоренени, останали от миналото петна в човешкото съзнание. И тук А. Гуляшки търси богатството на характера, разностранните изяви на свободната личност, сама по себе си оригинална, богата и търсеща.

Образът на героя-романтик в творчеството на Гуляшки претърпява най-разнообразни варианти. Във всеки нов роман на писателя той е съвършено нов, съвсем различен, привидно с нищо ненапомнящ своите събратя, само като тях играещ в духовното търсачество, в лабиринтите към разковничето на истината и красотата, така както той я разбира и както я разбират хората край него, защото самият той е много различен, но и много близък до тях. Този път към истината, по-драматичен или по-спокоен, който всеки отделен герой извървява сам за себе си, е колкото строго индивидуален, изстрадан в личните конфликти, успехи и неуспехи, победи и поражения, толкова и граждански детерминиран. Той отразява в завоните си конкретно-исторически момент от нашето обществено развитие, въздигането и крушението на големи и малки цели, приближаването до онази истина, която в максимална степен изпълзва чистотата на идеала. Ако поставим въпроса за същността на идеала, определил поведението на героите, ще бъде твърде обобщено да го дефинираме като комунистически идеал, въпреки че това в пълна степен важи за основната част от произведенията на А. Гуляшки. Разглеждайки цялостното художествено дело на писателя, констатираме, че в съдбата на многобройния литературен персонаж белетристът извежда различията в конкретното тълкуване на условната представа за „златното руно“ в зависимост от обществения момент. Дори нещо повече — обръщайки поглед назад към далечното историческо минало на народа („Златният век“, частта от „Скитник броди по света“, която се отнася за богомила Лукан Бугра), белетристът търси онези нравствени и народностни ценности, които, преминавали през вековете, залягат в устоите на днешната душевност. Приемствеността на героите на Андрей Гуляшки по отношение на морално-гражданската активност се налага в съзнанието на читателя при запознаване с цялостното творчество на писателя. Смятам, че тя не е съзнателно търсена от автора, че тя не е плод на предварителен план, а е обективен резултат от някои особености в творческия натюрел на А. Гуляшки. На първо

място бих поставила актуалността на перото му, умението да превръща вощещите тенденции от всеки отделен обществен етап в лична участ на героите. Следвайки като творец нашето национално развитие през един голям, почти полувековен период, А. Гуляшки отразява чрез съдбата на сътворените от него литературни образи нравствено-гражданската ни еволюция. В едни от романите тази връзка между участта на героя и конкретния етап от нашия живот е по-тясно, по-ярко изявена, в други — по-опосредствувано изразена, по-далечно, но винаги тя присъствува.

В „Седемте дни на нашия живот“ (1964) обусловеността на индивидуалния характер от конкретно-историческия период е много силно проявено, без обаче да се стига до дидактична директност. Гражданските определители са разтворени в личния свят на героя. В образа на Емилиян Киров, който се нарежда между най-силните художествени постижения на А. Гуляшки, отново срещаме, разбира се, в далечна и много своеобразна вариация, някои от познатите, повтарящи се черти у героите на писателя, този път в още по-драматично, дори с елемент на трагизъм проявление. У един прекрасен и щедро надарен от природата човек се преплитат в болезнен възел ред догматични наслоения, възплетени в представата за „маршалския жезъл“, за „широката крачка“. В неспокойното съзнание на героя се сблъскват изключителни амбиции, редки качества с пренебрежение към човека, искреност и всеотдайност със студенина и грубост, мечтателен порив към изключителното и явно стъпкване на незначителното. Перипетиите в живота на Емилиян Киров изправят с категорична алтернативност въпросите за смисъла на голямото и малкото в живота на отделния индивид и на цялото общество, за същността на представите за важно и маловажно, издигайки ги над равнището на обикновеното лично съществуване, приближавайки ги до нравствените и идейните проблеми на самото време, до антидогматичните тенденции в нашата действителност от 60-те — 70-те години. Трагичният елемент в съдбата на Емилиян Киров е разгърнат в два плана — от една страна, стечението на обстоятелствата във финала, предопределили гибелта на героя и, от друга — във вътрешнопсихологическия конфликт между противоречивите изяви на характера, който отразява обществените тенденции на конкретен исторически период.

Следващите творби „Завръщането на инж. Надин“ и „Случаят Ставрев“ (1972), както и цялото творчество на А. Гуляшки издват жив интерес към съвременните проблеми, чието най-силно проявление писателят открива в разностранните изяви на съвременната душевност, в образите на онези „търсачи“, „изкачвачи на Монт Еверест“, които в най-пълна степен изразяват нравствената същност на съвременността.

Андрей Гуляшки търси жанровото разнообразие на романната форма не само в изграждането на художествения образ, в движението на идеите, но и откъм по-външностилистичната страна — смяна на обективния авторски разказ с изповедната „аз“-форма, използване разказите на различни лица, което разнообразява гледните точки в повествованието; авторът намесва страници от дневници, писма, старинни ръкописи („Скитник броди по света“), което усложнява композицията, създава по-раздвижена постройка на творбата и същевременно обогатява различните ракурси при осветляване поведението и подбудите на героите.

Всеки роман на А. Гуляшки е нова модификация на мотива за търсачеството, за човешкото щастие и онова неспокойно съзнание, което съпътствува всеки, тръгнал по пътя към „златното руно“ и което гласно и негласно се нареди между чертите на съвременната душевност. И в най-традиционни теми, приели съвсем нова интерпретация, наложена от съвсем конкретното наше обществено национално своеобразие, е потърсено проявлението на този осно-

вен за А. Гуляшки мотив. Писателят постига художествена адекватност между изявите на духовното търсачество и нарастващото драматично напрежение на съвременното съзнание. В „Домът с махагоновото стълбище“ (1975), специфична „семейна хроника“, сред критични нотки и богатство на художествени концепции, сред различие в жизнените позиции на героите, сред стълкновения и известно разминаване между гледните точки на бащи и деца писателят търси основните водещи личността линии на поведение. В романа въпросите за красотата и облагородяващото романтично начало са разгърнати на много широк фронт не само в строго специфичните български условия, но и в паралел с онези особености от края на XX в., които до голяма степен са общи за цялото човечество — остри психологически проблеми, настъпление на технизацията и неминуемо сблъсъци между днешното все по-машинизиращо се битие и човешкото емоционално излъчване, жаждата за вълнение и духовен стремеж. Като вътрешен патос на романа звучи повикът за опазване на прекрасното в човешкото сърце. Тук интересуваният ни мотив за „златното руно“ прозвучава по съвършено нов, досега незасяган в прозата на А. Гуляшки начин, разглежда се от съвсем различен ракурс. Като проследява събитията в живота на едно семейство чрез темпорално засичащи се в сложни координати ретроспективно извикани психологически анализи, писателят ненаатрапчиво, скрито зад интригуващата сюжетност на романа издига една сложна, сериозна и актуална обществено-етична проблематика. Критицизмът се среща с утвърждение на нравствено-ценното, отрицанието на кариеристично пошлото със стремежа към духовна възвисеност, ръстът на науката преди всичко като технизация с естествено човешките емоционални изблици.

Ако в по-ранните романи на А. Гуляшки идеята за търсачеството се заражда, оформя и налага между водещите начала в прозата на писателя, по-късните му творби изследват всестранно човешкия стремеж към откривателство, към издигане над обикновеното, закостенялото и дребното. И точно в този мотив писателят съзира и една друга страна, която далеч невинати буди адмирация. Героят от „Златната жена“ (1980) Тома Кансаров, както много от героите на А. Гуляшки, е надарена, неспокойна и търсеща личност. Той е разкрит в подчертано психологически план, в единство между индивидуална реализация и обществена ангажираност. Чрез „аз“-повествователната форма, усложнената композиция, засичащите се линии в самоанализа на героя се очертава интересен образ на учен, за когото дори светът е „интегрирано диференциално уравнение“. При така сложно изградения характер собственото поведение на героя, отношението му към хората издига въпроси пред ред общественоетични понятия — безотговорност и отговорност, възискателност и невзискателност, самоопиянение от собствените амбиции и постижения, известен нилизъм, пренебрежение към обикновените хора, наречени от Тома Кансаров „правоъгълници“. Двойствеността в изявите на героя поставя недвусмислено въпросите за нравствените предели на човешкото търсачество, за балансирането в самото това търсачество на редица противостоящи си качества. Има ли черта, зад която възвисеното, изключителното граничат или се превръщат в нилизъм и без да отричат себе си, се сриват като етична позиция? Къде е етичният баланс между установеното от милионите и високите стремежи на единиците одарени? А. Гуляшки не натрапва дидактични решения и отговори. Романът е провокация, активно намесване на читателя във възела на конфликти и решения при явно изявена авторска позиция.

Особено многопланово темата за диренето на „златното руно“ е разгърната в един от последните романи на А. Гуляшки — „Скитник броди по света“ (1982). Усложнената композиция, преплитането на трите сюжетни линии, резките темпорални прескоци, интригуващите събития създават напрегната

атмосфера в творбата и засичането на три толкова различни епохи налага мисълта за унаследените духовни качества на личността, връщат ни назад през векове и десетилетия, за да открият корените на онова духовно търсачество, което се откроява между характерните черти на съвременната душевност. В образа на професора хирург д-р Лука Шейтанов отрано се преплитат образите на неговия баща Лука и на албигоеца богомил Лукан Бугра. Авторът е потърсил родовото начало, устоите на народната психология в процеса на нейното историческо оформяне и развитие, за да анализира пространно най-съвременните ѝ проявления, но не апологично еднолинейно, а, както в цялото си творчество, в борба с утилитаризма и останките на догматизма в съзнанието на отделни личности. Контрастът между д-р Шейтанов и неговите колеги прераства в идеен контраст на различни идейни позиции. И независимо от краха на Шейтанов романът е утвърждение на неговата нравствена победа, извисяване на романтичното начало, чиито проявления А. Гуляшки неуморно търси в най-необхватните му и разнолики проявления. Мотивът за духовното търсачество преминава като лайтмотив през целия роман, като особена мелодия на риска и творческия дух на човека, развивал се през вековете, укрепвал в непрекъсната борба с недоверието, съмнението и закостенели трудно изкореними представи. В романа всичко — и образите, и идеите — има едно строго конкретно звучене и едно друго, по-обобщено, по-условно, изведено в сферата на идеите, но не преднамерено дидактично наложени, а произтичащи съвсем естествено от цялостното развитие на действието.

Дори в последната книга на А. Гуляшки „Писма от тихия град“ (1983) в есеистично-размисловата линия на тези жанрово своеобразни творби сред явен критицизъм или леко хаплива ирония, сред полемични интонации или снизходително пренебрежение, сред настъпателно отрицание на еснафството, зад изречените или недоизречени реплики на писателя отново струи жагда по красотата на човешките помисли, дела, стремежи, на открити или неоткрити истини. Висша етика се налага в оценката на явления и прояви; тя извисява над дребнавото и пошлото, изгражда идеалната представа за нравствената същност на съвременния човек.

Можем ли да говорим за романтични страни в прозата на А. Гуляшки, след като авторът непрекъснато ни среща с герои-мечтатели, с „аргонавти“? Подчертано извън романтист, защото другите жанрове са епизодични явления в творчеството му, А. Гуляшки се налага в най-новата ни литература като изследовател на съвременния човек, тълкувател на онези идейно-нравствени импулси, които поддържат вътрешното горене на личността, красотата в изяви и помисли. В самия избор на героите откриваме и авторските предпочитания към определен тип душевност, но също и верния реалистичен поглед на твореца, който съзира точно проявата на тези романтични черти на героите както в днешния ден, така и в миналото. Но не само подчертаната склонност към търсачески-романтичното начало впечатлява в произведенията на А. Гуляшки. Писателят съзнателно натрупва ред изключителни ситуации („Романтична повест“, „Седемте дни на нашия живот“, „Скитник броди по света“, „Златният век“, „Яков и дяволът“ и др.). Сами по себе си те не излизат извън рамките на реалността, те са напълно възможни, но само като отклонение от обикновения ход на всекидневието. И точно изборът на подобни ситуации, които не се концентрират около определена единична случка, а имат съществено значение в основната линия на сюжетното развитие и се оказват често решителни за съдбата на героите, ни карат да търсим известни романтични черти в строго издържаното реалистично повествование на А. Гуляшки. Те привнасят особен акцент в белетристиката му, открояват се между специфичните ѝ особености, допринасят за подсилване интригуващата страна на действието.

Известни романтични пристрастия оцветяват поетиката на А. Гуляшки и са неотделими от цялостния му творчески портрет. За А. Гуляшки изключителното и като психологическа черта на героя, и като негова изява, и като стечение на обстоятелствата е нещо присъщо на действителността и съвсем естествено се отразява и в литературната творба, дори много повече — за писателя А. Гуляшки то е абсолютно необходимо като цвят, мирис и сол на живота. Затова всяка нова книга на твореца е нова среща с търсачеството на красотата, истината и човешкото щастие, със съвременните „аргонавти“, тръгнали по отдавна открития, вече утъпкан, но безкраен път към „златното руно“.